

עולם קטן

כתב-עת לחקר ספרות ילדים ונוער

נושא הגיליון:
חניכה, הנחלה, עיצוב

גיליון 3
תשס"ז, 2007

זמורה
ביתן

מרכז ימימה • המכללה האקדמית בית-ברל

OLAM KATAN (SMALL WORLD) A Journal of Children's Literature Study

All Rights Reserved
Copyright © 2007 Kinneret, Zmora-Bitan, Dvir — Publishing House Ltd.
& The Yemima Center, Beit Berl College

כל הזכויות שמורות
זכויות בעברית

© 2007 כנרת, זמורה-ביתן, דביר – מוציאאים לאור בע"מ
ומרכז ימימה, מכללת בית ברל

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט
בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר כל חלק שהוא מהחומר
שבספר זה. שימוש מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא
ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

גרפיקה ועימוד: לילי פרוז

הכנה לדפוס: ח.ש. חלפי בע"מ

סידור, עימוד והפקה במפעלי כנרת, זמורה-ביתן, דביר – מוציאאים לאור בע"מ
רח' התעשייה 10, אור יהודה 60212

נדפס בישראל

Kinneret, Zmora-Bitan, Dvir — Publishing House Ltd.
10 Hataasiya St. Or Yehudda 60212, Israel

עולם קטן כתב-עת לחקר ספרות ילדים ונוער

עורכות

חנה לבנת – ראש מרכז ימימה

רימה שיכמנטר

עינת ברעם אשל

ועדת המערכת

רחל אלבוים-דרור

יוסי גורני

יעל דר

חגית הלפרין

אלכס זהבי

חביבה יונאי

עלי יסיף

בעז ערפלי

מזכירות המערכת

גבי קון

שני פדרמן

כתובת המערכת

מרכז ימימה לחקר ספרות ילדים ונוער ולהוראתה

מכללת בית ברל 44905

טלפון 09-7476400

פקס: 09-7476460

פרחים, פרפרים ודבורים: חינוך מיני לילדים ולנוער בארץ ישראל

שתי דוגמאות

נורית גוברין

א. נושא רגיש נצחי

כל חברה מתלבטת בשאלה אם ואיך להקנות חינוך מיני לדור הצעיר. התשובות משתנות מחברה לחברה ומתקופה לתקופה. מה שמתאים לחברה אחת איננו מתאים לאחרת ומה שהולם תקופה אחת אינו מתאים לזו שבאה אחריה. כמעט שאין חברה אחת שיכולה להשתמש בניסיונות של זולתה, להעתיק ממנה וליישם את מסקנותיה. כל חברה צריכה לפתור בכוחות עצמה את שאלת החינוך המיני הראוי לילדיה, לתמרן בין המגמות השונות והסותרות בתוכה, ולהתאימה לתקופתה, להלך מחשבתה ולאורח חייה. אך צפוי הוא כי במרבית החברות יהיו חילוקי הדעות בשאלה רגישה ועדינה זו עזים וקשים, וכל הצעה שתתקבל על דעתו של פלג אחד בחברה יידחה על ידי פלגים אחרים בתוכה.¹

בחברה היהודית המסורתית לא התנהלו ויכוחים פומביים בנושא זה כלל. על אף השוני בין קהילות ישראל השונות הייתה דרך אחת מקובלת על כולן לחינוך מיני. חינוך מיני גלוי, ישיר ושיטתי לא היה נהוג כלל. בחורי הישיבה הסיקו מסקנות מן הסוגיות הקשורות בנושא דרך איש באישה, דנו בו בעיקר בינם לבין עצמם, ולמדו מן השמועות שעברו בלחישה מפה לאוזן בין הבחורים הרווקים, המאורסים והנשואים. הנשים קבלו לעתים "הדרכה" מאחת מנשות המשפחה, או ממי שלקחה על עצמה את תפקיד "המדריכה" לאחר האירוסין וזמן קצר לפני החתונה עצמה. חלקן כלל לא ידעו למה לצפות ומה מתבקש מהן. המשכילות שביניהן חיו בעולם של דמיונות ספרותיים שהתבססו על רומנים שקראו, ועל היחסים בין גברים לנשים שנרמזו שם.²

ב. על הדוגמאות

במסגרת מצומצמת זו תובאנה שתי דוגמאות בלבד להמחשת ההתלבטות בהנחלת נושא זה לילדים ולנוער.

1. בנושא זה נכתב לא מעט, אבל כמדומה שעדיין רב החסר. ראו, למשל, גולן תשכ"א. במסגרת המצומצמת כאן יוזכר רק ספרו הפופולרי של השוויצרי אוגוסט פורל (1848-1931) 'השאלה המינית' (מינכן, 1905), שתורגם לעברית פעמיים (1931, 1946), התפרסם מאד ברבים והתחבב על הנוער.
2. ראו לאחרונה כתבתה של ורד קלטר: "חור בהשכלה", 'סופשבוע'. מעריב, 6.1.2006, עמ' 26-31; על היעדר ההדרכה המקצועית בחינוך מיני במגזר הדתי.

שתי הדוגמאות, מתקופות שונות, הן עלומות ונדירות. הראשונה מבליטה את הקושי הגדול בהתמודדות גלויה עם הנושא והשנייה מלמדת על אחת הדרכים להתמודד עמו. שתי הדוגמאות מעידות בראש ובראשונה על המרחק הגדול בין אז ועתה, בעיקר בחברה החילונית. שתייהן ממחישות את המציאות בפועל, לפני התגבשות ההלכה החינוכית העקרונית והשיטתית בתחום החינוך המיני, כשמצוקות היום-יום הכתיבו חיפוש פתרונות מעשיים בכיוונים שונים. בו בזמן מבליטות דוגמאות אלה שתי דרכים שונות להתמודדות עם הנושא. ספרו של ח"א זוטא, 'הזרע למינהו!' (ירושלים, תרס"ט), הוא דוגמה לגישה הראשונה, הישירה, שנכשלה בשעתה, הושתקה וחזרה לימים להיות דרך-המלך; הדוגמה השנייה, ספרה של הסופרת ג'רמן מונטרה-שטראוס 'אמא הגידי לי...', בתרגומה מצרפתית של שלומית פלאום (תל-אביב, תש"ד), מלמדת על גישה אחרת, שהצליחה בשעתה, הייתה מקובלת מאד, אך נדחתה לימים ואף נעשתה מקור ללעג ולבדיחות.

בדוגמאות מוקדמות אלה יש כדי להוסיף נדבך למחקר יסודי ומקיף בדבר ההיסטוריה של התפתחות החינוך המיני לנוער במערכת החינוך העברית בארץ ישראל ובמדינת ישראל. להיסטוריה של נושא זה שלושה אנפים: התפתחות המחשבה השיטתית והעקרונית בתחום; יישומיה במערכת החינוך הממוסדת ובמוסדות החינוך של הזרמים השונים; גילוייה בספרי-ההדרכה לילדים ולנוער, להורים, למדריכים ולמחנכים, ובספרות היפה שנכתבה בנושא. ההיחשפות לספרות זו, שהיא בהישג ידו של הפרט, הייתה פרי החלטה אישית-משפחתית.

ג. ח"א זוטא – חלוץ החינוך המיני לנוער בארץ ישראל³

הוויכוח על החינוך המיני לנוער ימיו כימי בית הספר העברי בארץ ישראל, שראשיתו בראשון לציון בשנת תרמ"ז (1887). שלמה הרמתי, ברשימתו "החוברת שהחורמה", סיפר לקוראיו על "הניסיון הראשון לפרסם בכתב הדרכה מינית לבני הנוער" בירושלים, בשנת תרס"ט (1909), ועל המורה והסופר חיים אריה זוטא, שהיה "חלוץ החינוך המיני" ו"הקדים את דורו" אבל "לא זכה שיישמו את תורתו בנושא זה" (הרמתי תשנ"ח). חיים אריה זוטא היה מראשוני המורים העבריים וכיהן בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה כמנהל בית ספר "למל" בירושלים. החוברת שכתב 'הזרע למינהו!' (שיחה מדעית לבני הנוער) נועדה, כדבריו, "להקנות ידע מהימן" לבני הנוער. בה בשעה הקפיד, כדברי שלמה הרמתי, "שלא לפגוע ברגש הדתי של ההורים, המחנכים וגם בני הנוער". הוא תיאר "את הבורא כמקור למיניות של כל היצורים" והמליץ על דחיית "מועד חיי המין לגילים 20-25", בנימוק שבארצנו "היפה והחמה... גוף האדם צומח ומתפתח עד עשרים - עשרים וחמש שנים, שאז יוכל האדם להוליד וללדת בצלמו וכדמותו" (זוטא תרס"ט, עמ' יז). ברוח אותם ימים ניתנה להתאפקות המינית שעליה המליץ גם הנמקה לאומית: "והאנשים הבריאים בגופם ובנפשם תקוות העם כולו היא" (שם, עמ' יח). חוברת זו עוררה, כפי שכתב שלמה הרמתי, "לא רק מבוכה אלא אפילו בהלה, ולכן, לא רק שהנושא לא זכה לדיון ענייני רציני, אלא שהחברת הוחרמה ועותקיה נגנזו" (הרמתי תשנ"ח).

³ ח"א זוטא נולד בקובנה בשנת תרכ"ט/1869, הוא עלה לארץ ישראל בשנת תרס"ד/1903 ונפטר בירושלים בשנת תרצ"ט/1939. לפרטים עליו ראו: קריסל 1965; אופק תשמ"ו, עמ' 256; הרמתי תשנ"ח. שמונתיו הפרטיים החתומים על החוברת הם: ח. ל. כלומר: חיים ליב, אבל בלכסיקונים הוא מופיע בשמותיו העבריים: חיים אריה, וכך ייקרא גם כאן.

מה היה בחוברת זו שהפחיד כל כך את קוראיה, שהיו ככל הנראה מורים ועסקני חינוך, והביא אותם להחרימה? מכיוון שאין לדעת אם אכן נערכו דיונים מסודרים על דבר החוברת, אם נרשם פרוטוקול ואם נשמר, הרי כל התשובות תישארנה בגדר השערות בלבד. יש לשער שעצם העיסוק בנושא של הסברה מינית לנוער הרתיע, גם אם זכה להסוואה בטקסט וגם אם הובא בו בעקיפין. נראה כי התעורר חשש מפני עצם העלאת נושא רגיש זה, שהיה עלול לעורר מחלוקות לא רק בין הציבור הדתי והחילוני, אלא גם בקרב הציבור החילוני עצמו. השמרנות הייתה רבה וההרגשה כי יש דברים שאסור לדבר עליהם, במיוחד בפני צעירים, עדיין שלטה בכיפה.

מעיון בחוברת ניתן לראות את הדרך שבה ניסה ח"א זוטא לתאר בעברית יום-יומית את "מעשה הבריאה".⁴ מעבר לחסרונם של מונחים עבריים, בולטת התלבטותו של הכותב בין תיאור ישיר לתיאור עקיף, בין רצונו להסביר סוגיה חשובה וחיונית לבין הרגשתו שסוגיה זו בלתי ניתנת להסבר ישיר. זוטא מתלבט כיצד לעשות את הבלתי אפשרי: לצאת ידי חובת הישירות בדרכי עקיפין; לתאר את המציאות כפי שהיא ולא לפגוע ברגשות ההורים והמחנכים; לומר את "הדבר האסור" בלשון "נקייה" אבל מדעית. למותר לציין ש"מדע" זה איננו מדעי, ולא מעט מתיאוריו רחוקים מן המציאות. לחוברת נימה אפולוגטית חזקה, הניכרת במיוחד ב"הצדקה" החוזרת ונשנית לדוגמאות המובאות בה. מטרתה להראות את נפלאות הבורא ולגלות את החשיבות שבכל הבריות: גם "הרמש הדק, הבזוי לנו והמאוס עלינו!" מעיד על "כוח החיים". מסיבה זו מסתיימת כל דוגמה במוסר-השכל, שמטרתו "להכשיר" את החוברת לבוא בקהל. הלקח החינוכי בדוגמה של הצפרים הוא "אל נא שובבים, אל נא תשחיתו את ביצי הצפרים וקניהן", מכיוון שהן מועילות לבני-האדם: "והיו לצפרים שתבערנה את הרמשים מעצי הפרי, את החפושיות מהירקות הראויות לנו לאכילה" (זוטא תרס"ט, עמ' ט). אסור להפר את המאזן האקולוגי, בלשון ימינו, ובהנמקה של אז: הכול נברא ומכוון לתועלת האדם שהוא נזר הבריאה.

החוברת פותחת בדף מיוחד שבו הקדשה מנוקדת הפונה אל הנמענים, בניס בלבד, כמובן: "לנערי בני-ישראל, הבריאים בגופם והטהורים בנפשם". לפני ההסבר הופיע המוטו המנוקד: "תורה היא וללמוד אני צריך!" ההסבר המדעי מונה תשע דוגמאות ממוספרות ומדורגות: מן הצומח ומן החי, מן הקטן אל הגדול, מן הפשוט אל המורכב.⁵ כולן מוכרות היטב לקוראים הצעירים: גרגר החיטה, התפוח, השושנה, הזבובים, הסנונית, התרנגולים, הכלבים, הפרה, ולבסוף – האדם, "בחיר היצורים". ההסבר נעשה יותר ויותר נועז עם תיאור ההולכים על ארבע, לקראת השיא של תיאור "האדם".

ההסברים כתובים בגוף ראשון רבים, ובצורה של פנייה ישירה אל הקורא. המספר הוא כמדריך המהלך עם תלמידיו, נותן להם הוראות שונות ומסביר להם מה הם רואים: "חצו את גרגיר החטה לשנים בארכו וראיתם באמצע אבק שנתיבש". "שיחת המדע" כתובה כסדרה של שאלות, שמושמות, כביכול, בפיהם של המודרכים הסקרנים, התוהים על סודות החיים והבריאה, ושל תשובות שהמורה-המדריך מספק להם.

4. חוברת זו היא כצפוי נדירה מאד, ונמצאת בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים במהדורת צילום בלבד. תודה לידידי רפי ויזור על צילומה בשבילי. החוברת הופיעה בדפוס עזריאל בירושלים, וכפי שרשם בסופה: "נמצא להמכר אצל ח. ל. זוטא בירושלים, ובכל בתי מסחר הספרים". לצד שמו העברי של זוטא נמצא גם שמו באותיות לועזיות יחד עם שמה של ירושלים.

5. בטעות הוחלפה בדפוס הספרה 9, המורה על מספר הדוגמה האחרונה, בספרה 6.

מתכונת זו של שאלות ותשובות היא עתיקת יומין, והתקיימה ומתקיימת כל השנים בספרי הדרכה מכל הסוגים.

זוטא פיתח כמה "מונחי-יסוד" שבעזרתם הסביר את התרבות הצמחים, הזדווגות בעלי-החיים, ובכלל זה של האדם. הראשון הוא: "האבק". בתוך גרגיר החטה אפשר לראות "אבק שנתיבש"; "אבק דקיק מאד" "הוא האבק המוליד של החטה!"; השלב השני הוא ההסבר בדוגמה של התפוח: "איך יתהווה האבק המוליד ואיך יוליד?"; ההסבר עובר אל התפוח באמצעות מושג נוסף: "האבק הצהב", הוא "האבק המוליד". הדבורים נוגעות בכנפיהן "באבק הצהב" ומביאות אותו אל "כוסות קטנטנות" הנמצאות בפרח התפוח פנימה, וכאשר "מתלכד" "האבק בנקב", צומח "גרעין התפוח", שלו כוח גדול. תוך כדי הסבר נזכרות המילים: "נקבים"; "כיסוי הפרחים"; "אבק זרע התפוח". סיום ההסבר במילות התפעלות: "זה כחו של האבק הצהב במלאו את כוס הפרח!"; "האבק הדק הזה [- - -] הוא הזרע". מונח נוסף נלמד עם תיאור השושנה: "נקבי שלפוחיות - הכוסות", שאליהם נופל ה"אבק", ולאחר מכן "נסגר פי הקנה הקולט את הזרע הצהב, ואחרי זמן מה ויצא גבעול שושנה דק".

מונחים אלה חוזרים בהסברי הדוגמאות הנוספות. בכל פעם נוסף מינוח חדש, נועז וישיר יותר. בהסבר פועל עקרון ההדרגתיות: מן הפשוט אל המורכב; מן הרחוק אל הקרוב; מן האובייקטיבי אל הטעון רגשית; ממה שאינו שנוי במחלוקת אל המעורר פולמוס.

אבל מה שמנסה הכותב לטשטש מגלה הלשון. המילים שבהן משתמש זוטא לתיאורים עקיפים ו"צמחוניים" של ההפריה ושל ההזדווגות, מרמזות, ובוודאי לקורא של אז, במה בדיוק מדובר. הן מכריחות אותו לערוך את ההשוואה בין מעשי הרבייה ואברי הרבייה אצל הפרחים, הדבורים ובעלי החיים, לבין אלה של האדם. זוהי לשון "חתרנית", כפי שמקובל לומר היום, המגלה לקורא במה בדיוק מדובר. אולי זה בעיקר הדבר שהפחיד את "הסמכויות החינוכיות" וגרם להן לגנוז את החוברת ולהעלימה.

כך למשל מרמז הניסוח בדוגמה של השושנה על הזרע של הגבר: "אל תשחיתו את הגרגרים, את האבק הדק הזה! - ערכו יקר מאד: הוא הזרע של השושנים הנחמדות". "אל תשחיתו" הוא, כמובן, רמז עבה מאד לאיסור המפורש, שכל נער מתבגר נתקל בו: "לא תשחת זרעך". כך, בדרך "חתרנית", הכניס הכותב את "המין" בדלת האחורית לאוצר האסוציאציות של הקורא, והכריח אותו לעשות הקבלה בין "הזרע" של הפרחים לזרע האדם. תיאור "חתרני" נוסף נמצא במינוח "לבוא": השושנים "הצנועות", המתיפות ומגרות ביופין את "המון הפרפרות המזמזמות לבוא אליהן". ושוב, כידוע, המושג "ביאה" פירושו "בעילה", כאחד משלושה שבהם האישה נקנית: "בכסף, בשטר ובביאה" (קידושין א, א'). מונחים נוספים הוגנבו אל הכתוב אגב תיאור השושנה וה"פרפרות" "הבאות אליהן", שמהן יוצאים "זבובים חיים": "זבובים קטנים שדומים למולידים הזכר ולילדת הביצים, שקלטה את הזרע".

שלב נוסף מהווה השימוש במילה: "אבר", כשהמדובר בדוגמה הרביעית של הזבובים: "בקרבו, תוך בטנו הקטנה, שם יש לו אבר המוליד ובו - באבר - הזרע, האבק הנוזלי, המוליד ביצים, שמהן יוצאים זבובים כדמות מולידים וכצלמם!...". מכאן, למעשה, מתואר בצורה ישירה וגלויה תהליך ההפריה, תחילה כפי שהוא מתרחש אצל הזבובים: "אז יעלה הזבוב הזכר על זבוב אחר, הנקבה [כל ההדגשות במקור. נ.ג.], ודרך שפופרת דקה מן הדקה מטיל הוא הזרע - האבק הנוזלי - אל נקב אבר ההולדה של הזבוב הנקבה.

הזרע ימלא את הנקבים - השלפוחיות הרבות שנמצאות בבטן הנקבה, השלפוחיות תתרחבנה, תתגלמנה, והיו לגרגירי ביצים. אז תמליט הנקבה [- - -] ובכל ביצה וביצה צפון כח החיים!...". המילה "המסוכנת" כאן היא כמובן "יעלה": "אז יעלה הזכר הזכר על זכוב אחר, הנקבה". השימוש בפועל זה לציון הזדווגות, שהוא תיאור ויזואלי ממשי לעיני המתבונן, קשור גם לפירוש הארמי של המילה "על": נכנס, חדר, בשימוש העממי.

מכיוון שהותר השימוש הציורי במלה זו, הוא חוזר גם בתיאור הנעשה אצל הסנוניות, יחד עם כל המושגים הקודמים שכבר הוטמעו: "הסנונית - הזכר, בהרגישו גרוי באבר המוליד כי מלא הוא אבק נוזלי, זרע חיים, עלה על הסנונית הנקבה, ובשפופרת הדקה שבבשרו יצק אליה, אל הנקבה, את הזרע, אשר גמל בו". שני המונחים החוזרים הנוספים הם "השלפוחיות" הנמצאות אצל הנקבה, שכבר נזכרו בדוגמה של הזכובה והן מקבילות למונח ביציות; והמונח החדש שנוסף, "השפופרת", הנמצאת "בבשרו" של הזכר. צורת הנקבה של המונח, יש בה כדי לטשטש במקצת את עוצמת התיאור הגלוי, אבל משמעות המילה היא קנה חלול, צינור דק. זהו ביטוי שחז"ל השתמשו בו כלשון נקייה וציורית ליחסי מין: "מכחול ושפופרת", אלא שבפיהם ה"שפופרת" היא במשמעות בית-קיבול, ומייצגת את האישה, הנקבה.

הדוגמה של התרנגולים קרובה עוד יותר לעולמם של הקוראים, שראו פעמים רבות את מעשי התרנגול בתרנגולות שמסביבו. הלקח שנלמד הפעם ממחיש זאת במיוחד. אוצר המילים שכבר הוכן בדוגמאות הקודמות, משמש גם הפעם תוך התקדמות נוספת אל החשיפה: "התרנגול גבה הראש ואדם הכרבלת, בהתהלכו בחצר וגאון וגאווה על כל סביביו. [- - -] ואחרי אכלו ושבעו הנהו עולה פתאם על תרנגלת זו או אחרת שרובצת תחתה: את הזרע המרבה אשר בו יוצק הוא ע"י גרוי באבר ההולדה שלו אל נקב התרנגלת להזריע ביצים. ומלא הזרע - האבק הנוזלי - את השלפוחיות הרבות אשר בבטן התרנגולות, ועלה על השלפוחיות קרום קשה ומפרר, והיו לביצים בבטן התרנגלת, והמליטה אותן, והיו הביצים האלה לנו למאכל להבריאונו". כעת נוספו המילים: "גירוי" ו"נקב התרנגולת".

האזהרה המתלווה לתיאור מגלה לפי תומה, כמעשה "חתרני", את "ההווי" המצטייר משעשועיהם של הצעירים. המורה המדריך מזהיר את קוראיו-שומעיו, שלא יפריעו להזדווגות של בעלי החיים המוכרים להם מסביבתם הקרובה, בהנמקה קבועה של טובת האדם. "הפרעה" זו, הייתה אהובה מאד על הצעירים, כשחזו בבעלי החיים בשעת מעשה: "אל תפריעו, בניס, את התרנגולים בפרותם את התרנגולות, פן ימעט אצלכם".

המעבר מן העופות והביצים אל הולכי על ארבע ונושא ההמלטה הוא צפוי. גם הדוגמה של הכלבים כתובה באותה מתכונת: מן הגורים, הכלבלבים הקטנים, אל השאלה: "מי נתן חיים באלה? מי נפח בהם הנשמה? מי העציב [במובן עיזב, נתן צורה] את גופם היפה?" התיאור כבר הולך בדרך סלולה, וממשיך את המגמה של הגילוי והישירות: "באבר ההולדה של הכלב הזכר גמל הזרע זה כבר, ובבוא ימי האביב, ימי ההזדווגות לחיות ולבהמות, ובראותו את הכלבה החביבה שלנו נכרך אחריה, ויבא עליה, ויביא בה את זרעו. דרך אבר ההולדה שלו שהכניס אל נקב הכלבה פלט הזכר זרע - האבק הנוזלי - למכביר. הכלבה קלטה את הזרע, שמלא את השלפוחיות שהיו בבטנה" וגו'. גם הפעם חוזרת האזהרה המבוססת על מעשיהם של הנערים: "אל תפחידו, שובבים, את הכלב בשעה שהוא מזדוג לכלבה, אל תשליכו עליהם

אבנים, בהיותם כרוכים זה אחרי זה". גם הפעם מלווה אזהרה זו באותה ההנמקה בדבר התועלת לאדם: תפקידם של הכלבים "לשעשע" את הילדים, ולשמור על הבית ועל עדרי הצאן מפני הזאבים. הוא הדין בדוגמה של הפרה, הממשיכה הדרגתיות זו שכיוונה מן הקטן אל הגדול, והיא לקוחה מסביבתם הקרובה של הנערים. השוני כאן הוא בפרטים שנוספו למען הדיוק, ובהדגשה שהאדם מסייע להזדווגות יזומה זו: "בא הרועה ויקשור את העגלה בקרניה אל העמוד התיכון אשר ברפת, והפר השחור, הפר הגועה וההומה, עלה על עגלתנו מאחריה. את אבר ההולדה שלו האדם - הכניס אל אבר ההולדה של פרתנו - ונזרעה הפרה ונתעברת".

הלקח החינוכי כאן, מבוסס אף הוא כקודמו, על ההתבוננות בתגובתם של הנערים בפר "הדורש": "אל תצחקו, נערים, בראותכם בעדר העיר את הפר החזק הגועה וההומה ו המתחך בפרה ועולה פתאום עליה - זרע הוא מזריע בפרה!" וכן הוא מזהיר את הנערים שלא להכות את הפרה המעוברת, ולא להריץ אותה ולצער אותה, כדי שלא להזיק "לחי שבבטנה". הכול מתוך אותה הנמקה קבועה אנושית: של הצורך בחלב, בגבינה וב"זבדה לבנה ונעימה לחך".

הזכרת ההתעברות של הפרה, הנמשכת תשעה חדשים, מכשירה את הקרקע למעבר לדוגמה האחרונה - לאדם. ההשוואה עם תקופת ההריון של האישה מזמינה את ההשוואה עם מעשי ההזדווגות שתוארו קודם:

"כי גם האנשים, בחירי היצורים, מולידים - ככל הצמחים והעופות והבהמות והחיות - כדמותם וכצלמם בשכלם ובמדותיהם, בטבעם ובמזגם." כדי לשכנע את הקוראים, שגם אנשים חשובים "עושים את זה באותה דרך", מזכיר הכותב שורה שלמה של אנשים "היותר גדולים בתבל" ש"ככה נולדו", ביניהם "משה רבנו, דבורה הנביאה [- -] הרמב"ם, רש"י". כולם נולדו באותה דרך: "מזרע הגבר שנקלט בנקבה". אבל בתיאור עצמו חלה נסיגה אל העמום והבלתי ישיר: "שכלם מן השלפוחיות של הנקבה, בהמלאן אבק נזולי של הזכר, יצאו ונולדו". כל אוצר המילים שכבר נעשה בו שימוש, והתיאורים הישירים והגלויים של מעשה ההזדווגות נעלמו, ופינו את מקומם ל"אבק הנזולי" של הזכר ול"שלפוחיות" של הנקבה.

לאחר עקיפה זו, חזר המחבר אל העיקר בעיניו, אל אותם הלקחים שקיווה לקבל בעזרתם את ההכשר לפרסום החוברת. אבל כל זה לא הועיל. לא הועיל התיאור של "נפלאות הבורא"; האזהרות החינוכיות השוללות התעללות והצקה לבעלי החיים; הלשון הנקייה והעקיפה, התיאורים של הפרחים, העופות והיונקים; התיאור המוסווה והבלתי ישיר של הפעילות המינית של האדם; הדרישה לדחיית הפעילות הזו לשנות העשרים של האדם, והאזהרה מאוננות "המחלישה את הגוף ועוכרת את נפש האדם". החוברת שהפחידה את קוראיה בעצם העיסוק בנושא הרגיש, נגנזה.

אלא שספר שהופיע אי אפשר להעלימו. משעה שהופיע זכרו חי וקיים, ויש לו חיים עצמאיים בדורו ולדורות. הספר 'הזרע למינהו!' אולי לא נזכר, כדברי הרמת, "בחיבורים על תולדות החינוך וגם לא ברשימות ביבליוגרפיות בנושא החינוך המיני", אך סיפור הופעתו וגניזתו נזכרים בערך על ח"א זוטא ב'לקסיקון' של ג. קרסל: "'הזרע למינהו' (הספר הראשון בעברית על הסברה מינית לבני הנוער. הוחרם מיד עם הופעתו. תרס"ט)" (קרסל 1965). גם אוריאל אופק מאזכר את הופעת הספר ב'לקסיקון אופק לספרות ילדים' (הנ"ל תשמ"ו).

עוד לפני שנגנז והועלם נשאר זכרו של ספר זה בכתביו של יוסף חיים ברנר, ועובדה זו גרמה לכך שישרוד וייכלל בזיכרון הקולקטיבי. תגובתו של ברנר על ספר זה פורסמה ברבים בזמנה, וחזרה וכונסה במהדורות השונות של כתביו. תגובה זו הייתה תמיד בהישג יד של חוקרי ברנר וקוראיו, אבל ספק אם אי פעם ניתנה עליהם הדעת במסגרת הוויכוח הכולל בנושא החינוך המיני לנוער.

ד. ברנר והחינוך המיני לנוער

יוסף חיים ברנר, שעקב מקרוב, דרך־קבע, אחר המתרחש בתרבות ובספרות העברית והיהודית, הגיב גם על החוברת של ח"א זוטא 'הזרע למינהו!' היה זה ארבעה חדשים לאחר עלייתו לארץ ישראל בחודש שבט תרס"ט (פברואר 1909). במדורו הקבוע ב'הפועל הצעיר', תחת הכותרת "מהספרות והעתונות שבארץ" (סיוון תרס"ט, בחתימתו: יוסף חבר), הביא ברנר לפני הקוראים את "החדשות" מן "הספרות שבארץ", מלוות בהערות ציניות ובציטטות עוינות. בראש "חדשות" אלה נזכרה החוברת 'הזרע למינהו!', שברנר לא הזכיר במפורש את שם כותבה, אלא נתן בו סימנים מובהקים, שבאותן שנים היו, ללא ספק, ידועים לכל. מדבריו הסתבר שהחוברת לא פורסמה ברבים אלא הועברה קודם כל ל"חבריו המורים המובהקים" של המחבר, אשר רצה לשמוע את חוות דעתם ובריר עמם האם היא ראויה לפרסום. בשעה שכתב ברנר את דבריו עדיין לא הגיעה אליו חוות דעתם של "המורים המובהקים", שהייתה בסופו של דבר שלילית והביאה לגניזת החוברת. בניגוד לכך לגלג ברנר דווקא על כך שהחוברת עדיין "טמונה במחשך" והלקטורים חוששים מגילוי "הסודות המיניים" לקהל הרחב ולנוער. וזו הערתו של ברנר במלואה:

בספרות שבארץ היו חדשות בימים האלה! ואלה הן על הסדר: (א) אחד המורים־הסופרים הידועים בירושלים הדפיס קונטרס פופולארי בשביל בני־הנעורים בשם "הזרע למינהו"; הדפיס, אבל לא פירסם את חיבורו ברבים עד שישמע את חוות־דעתם של חבריו המורים המובהקים, אם ראוי ספר העוסק בגילוי ה"סודות" המיניים לבוא בקהלנו. חוות־הדעת המקווה לא באה עדיין משום מה בגליון החדש של אורגן "מרכז־המורים", והקונטרס בעל השפה הנאה וההסבר הרצוי טמון במחשך ועין־נער לא תשזפנו... (ברנר תשמ"ה, כרך ג', עמ' 354).

מניסוח הדברים ניכר, שהחוברת הגיעה לידיו של ברנר והוא קרא אותה בעניין. בעיקר מסתבר מהערתו, **שלדעתו היה מקום לפרסם את הקונטרס** "בעל השפה הנאה וההסבר הרצוי", כדי שה"סודות" המיניים – שאותם הוא מכניס בין מירכאות – יהיו גלויים לנוער. מגורלה של החוברת מסתבר, עם זאת, שדעה גלויה זו של ברנר, שהובאה לרשות הרבים, לא השפיעה, והחוברת נגנזה כאמור ולא הופצה ברבים. על הלך נפשו של ברנר באותו זמן מעידה פיסקה אחת מתוך אחד ממכתביו הראשונים שנכתבו מירושלים, לאחר הגיעו לארץ ישראל, לידידו אשר ביילין בלונדון (מיום: 1.5.1909), כשהוא בן 28 שנים:

לשנת השלושים נשאר גם לי רק שנתיים ומחצה. הדם אינו פוסק מלרתוח, וביחוד כאן, תחת קרני

השמש, אלא שמזה - ודאי שצריך להתייאש! לא הגיע עוד זמנה של האהבה החפשית, ולישא לאשה כדת משה וישראל - אין את מי!
לפרקים צר לי על יצרי הרע הגדול והחזק, ההולך ונחנק באשמת איזו תנאים - אבל כלום אין דאגות אחרות מאלה?⁶

כחמש שנים לאחר מכן (תרע"ד/1914), ברשימת ביקורת עקרונית, ארוכה ומפורטת, עסק ברנר בשאלת השאלות: "אופיו הרצוי של החינוך בארץ ישראל". העילה האקטואלית הייתה התעוררות ויכוח ציבורי "לשאלת ה'חדר', ערכו, נחיצותו, יתרונותיו וקלקוליו, תיקונו ואפשרות תיקונו".⁷ סעיף מיוחד הקדיש ברנר ל"מחברתו של ח. ל. זוטא: 'המלמד והמורה', ירושלים, תרע"ד, דפוס 'אחדות', ל"א עמודים (נדפס לפני שנים אחדות ב'השילוח')". בסעיף זה התווכח עם הדעות שהביע זוטא בחיבור זה, ובמיוחד עם "ההלל הגדול" ל"חדר". והנה, בין השאר, צצה ועלתה שאלת "החינוך המיני". ברנר ציטט מתוך אי-הסכמה את דברי זוטא "על החינוך המשתמש באמונה בתור אמצעי לבלום את התאוות הגסות והמגוננות ביותר", וסיים במעין "אני מאמין" ליבראלי, הומניסטי וחינוכי, שבו ניסח את עמדתו בשאלת מהות החינוך הרצוי ותכליתו. בתוך כך העמיד ברנר סולם ערכים ברור ומובהק, שבראשו הגדרת מהותו של "חופש דעות אמיתי".

ורק אחת חפצתי לומר, בסיומא, למורים הצעירים שאליהם פונה מר זוטא: חופש הדעות האמיתי, לרבות הכפירה האמיתית, הנובעת מתוך יחס עמוק אל חיי האדם, מתוך אמונת האדם בעצמו ובזכות ההערכה שלו, טוב הנהו במובן המוסרי מדתיות מעושה לשם איזו מטרת פאטריוטיות, תהינה המטרות מה שתהיינה.

בית הספר העברי החדש שלנו אינו צריך להיבנות על יסוד החן הדתי של ה"חדר". יסודותיו צריכים להיות: אוויר, חופש ועבודה. (ברנר תשמ"ה, כרך ד', עמ' 1124).

כשנה לאחר מכן, הפכה שאלת "החינוך המיני לנוער" משאלה מופשטת וערטילאית שעסק בה ברנר, לשאלה קונקרטית ומעשית בהוויית חייו, לנושא בווער התובע התמודדות ודורש פתרונות.

ה. נוער בגיל ההתבגרות

בשנה הראשונה לפרוץ מלחמת העולם הראשונה, נעשה ברנר מורה לספרות בגימנסיה העברית "הרצליה" (יולי 1915). באותו זמן כבר היה נשוי ואב לתינוק כבן שנה.⁸ בניסן תרע"ז (מרץ 1917), כשגירש השלטון התורכי את יהודי תל-אביב צפונה, עברו תלמידי הגימנסיה עם מוריהם ומשפחותיהם למושבה מאיר שפיה, וברנר ביניהם. ברנר המשיך להורות בגימנסיה בשפיה עד סוף שנת הלימודים (כפכפי וברנר תשנ"א, עמ' 10-11).

⁶ כל ההדגשות במקור. ראו ברנר תשכ"ו, עמ' 343, מכתב מס. 435.

⁷ "מתוך הפנקס", 'הפועל הצעיר', שבט תרע"ד, החתימה: בר-יוחאי. כונס: ברנר תשמ"ה, כרך ד', עמ' 1111 - 1124.

מגעו של ברנר עם תלמידי הגימנסיה, הנוער הארץ-ישראלי של אותן שנים, כמורה, כמחנך וכסופר, הוליד את הסיפור "מהתחלה". זהו, קרוב לוודאי, הסיפור הראשון מהווי תלמידי בית הספר העברי בארץ-ישראל. כתב-היד של הסיפור נמצא בתיק כתבי-היד המגואל בדם, שאימץ ברנר אל חיקו בשעה שניסה לברוח מפני רוצחיו. נוסח הסיפור שטרם עודכן לדפוס, וחסרו בו כמה עמודים, הושלם לפי נוסח קודם, שנמצא בין כתבי ברנר בתל-אביב. הסיפור נדפס לראשונה לאחר מותו, בכתב העת 'התקופה' (כרך ט"ז, וארשה, תרפ"ב/1922), ולאחר מכן במהדורות השונות של כתביו.⁹

התבוננותו הקרובה של ברנר המורה-הסופר בחייהם של תלמידיו, בני הנעורים, גילתה לו, בין השאר, את המתח הארוטי והמצוקה המינית שהמתבגרים נתונים בה בכלל, ובארץ חסרת מסורת של חינוך – בגימנסיה העברית הראשונה שבה מתחנכים יחד בנים ובנות – בפרט. על רקע זה יש בסיפור הד לוויוכחים של המחנכים ב"וועד הפדגוגי", המתחבטים אם וכיצד להקנות לתלמידיהם המתבגרים "הדרכה מינית". אין ספק שהמחנכים עצמם לא זכו ל"חינוך מיני", וספק אם הם מסוגלים להעביר "הדרכה מינית" לתלמידיהם המתבגרים. בד בבד יש בסיפור "מהתחלה" הד להתחבטויות של ברנר עצמו בנושא זה.¹⁰

הסיפור רווי מתחים ארוטיים שכל התלמידות והתלמידים מתייסרים ומתחבטים בהם. המורה-המספר המתבונן בהם מוסר את שיחותיהם הגלויות והסמויות, המגוממות והעילגות, המבטאות את מבוכתם הרגשית ולא פחות את הקושי הלשוני לדבר, לראשונה, על נושאים אלה בעברית של יום-יום. מכאן התפתחותה של לשון "מחתרית" הרומזת לענייני מין, המובנת לבני החבורה בלבד. לכאורה, התלמידים מחקים את המורה לגיאוגרפיה, אך למעשה הם "מדברים גסויות":

- תור-כ"ה... האירופית? ... גובלת? ... בין... מוטלת? ... על... מונחת? ... עם... היס השחור!
- ש ו כ ב ת! - מתערב דרורי.
- עם? ...
- היס השחור!
- עזוב! גוער בו בן-ציון.
- לך! אתה לא מבין כלום. (ברנר תשכ"ד, עמ' 466).

המורה, בן-דמותו של ברנר עצמו, מודע למתח הארוטי שבו נתונים תלמידי המתבגרים, המתבטא, בין השאר בהעברת "פתקאות בלי קץ מתלמיד לתלמיד ומתלמידה לתלמידה", ובהחלפה תכופה של מקומות ישיבה: "(בכלל היה אותו אדם רצין עד מאד והיה מדבר תמיד בישיבות הוועד הפדגוגי על 'זמן המעבר' שבחיי התלמידים – הכוונה להתעוררות המינית – מה שמשפיע לרעה על לימודיהם.)" (שם, עמ' 470).

זוהי עדות המלמדת, לפי תומה, על ההתלבטות הראשונית של סגל ההוראה בשאלה אם וכיצד לעסוק בחינוך המיני בבית הספר. לנוכח ההתרגשות הארוטית בכתה "המחנך הקדיש אז את כל השעה לדברי

8. בקיץ תרע"ג (ספטמבר 1913) נשא ברנר לאישה את חיה בריידא, בכ"ה בתמוז תרע"ד (20.7.1914) נולד הכן אוריניסן ברנר; ביולי 1920 התגרשו בני הזוג וחיה נסעה להשתלמות נננות בברלין עם הילד אורי. ראו כפכפי וברנר תשנ"א, עמ' 10.

9. על כך ראו מנחם פוזונסקי (חתום: מ.פ.) "הערות", 'כל כתבי י.ח. ברנר', כרך א', מהדורת הקיבוץ המאוחד ודבר, תשכ"ד, עמ' 492.

10. במסגרת זו ארמוז על כך בקצרה.

מוסר, קבע כעין מחיצה בין מושבי הילדים והילדות, [- - -] " (שם, שם). הצירוף "דברי מוסר", משמש את ברנר כשם קוד לשיעור ב"בעייה המינית". הקדשת שעת-המחנך לנושא זה, בדרך כלל בהדרכת אחות בית הספר, הייתה "מוסד" שהתקיים לאורך שנים רבות בבתי הספר בארץ ישראל ובשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. במסגרתו ניתנה ההדרכה המינית בנפרד לבנים ולבנות. הסיפור מתאר, בין השאר, את אביתר בן השש-עשרה ש"בועות עולות בעור פניו" והוא נמשך אל "המשרתת החדשה" "התיאבונית", כלומר המושכת, הסקסית, "ומתפוצץ בתוכו"; "בחלומות מצטיירים לו רק אברים, אברים... אברים חשופים... והוא רועד ונמק מהתקרבות אליהם" (שם, עמ' 473). המילה "הגסה" השכיחה בשיחות המתבגרים שבסיפור היא "התפתחות", שבה משתמשים לצורך ושלא לצורך, לרבות רמיזות מיניות על מדרגת "התפתחותן" של בנות מסוימות. בצד עילגות השפה המתחדשת, סיפק גם הפסוק המקראי, במיוחד זה משיר השירים, את האפשרות להגדיר את מצב "התפתחותה" של הנערה: "אחת קטנה ושדיים אין" (שם, עמ' 470).¹¹ בסיפור מתעד ברנר ביטויים נוספים בלכסיקון של מתבגרי הגימנסיה, בשיחותיהן על בנות: "זו כבר בגרה מצוין!" וכן "מצוין למוץ ממנה!". המורה מתבונן בתלמידיו, ומבחין בין אלה "התועים כלילות על יד השיחים" ומגיעים למחרת בבוקר לבית הספר "עיפים, חיוורים ובלתי-מוכשרים לקלוט דבר מדברי המורים", לאלה "שלא תעו אמש, מאיזו סיבה שהיא, ואינם כל כך חיוורים ועיפים, חושבים את עצמם לאומללים, לאנשים ש'הפסידו' ומתקנאים בתועים" (שם, עמ' 476).

ההתעוררות המינית של המתבגרים המתוארים בסיפור מתגברת באמצעות הספרות היפה, הנותנת לה ביטוי. התלמידים קוראים רק מקומות מסוימים בספרי-המופת: "גיאוידי-מופסן אינו נקרא, אבל החלאה שבצירוי, מצוצה, מצוצה עד היסוד" (שם, עמ' 475), וכן בסיפור של טולסטוי על "איזו אשה זונה", בספרי פשיבשבסקי הפולני ומספרים רוסים. ספרים אלה מספקים להם את "המליצות המיניות" ואת "הגירוי" (שם, עמ' 476).

המורה-הסופר מזדהה עם מצוקות תלמידיו: "האסון הוא, שכמה שקשה על הנער הגירוי, הרי הוא רוצה בו וניחא לו בו". הוא חושף גם את ההתחבטות של "קברניטי הציבור" והדעות הנשמעות בקרבם על הצורך בצנזורה: "להסתיר ספרים מסוג ידוע מעיני גיל ידוע". בעניין זה אינו מהסס מלהביע את דעתו, שלא רק שדבר זה הוא בלתי אפשרי, הוא אף עלול להגדיל בקרב הצעירים את הרצון "לריבוי החיטוט בספרים האסורים" (שם, שם). אפשר לשער, שמהדהדת כאן רמיזה לאותו "ספר אסור", 'הזרע למינהו' של ח"א זוטא, שנגנז לפני כמה שנים בהחלטת "קברניטי הציבור".

אין ספק שהייתה מידה רבה של העזה לתאר כך את עולמו של הנוער החי ומתחנך בגימנסיה העברית הראשונה בעולם, ואת מבוכתם של המחנכים והיסוסיה של מערכת החינוך. הסיפור חושף נושאים, שעד כה הייתה השתיקה מנת חלקם. הוא מתאר את דלות המחשבה בקרב בני הנוער, עילגות השפה העברית שבפיהם, חולשותיהם, מבוכתם ותשוקותיהם. זאת בניגוד לרצוי ובניגוד למה שציפו מבני הנוער, הגדלים ומתחנכים בארץ ישראל המתחדשת, בריאים כנפשם ובגופם.

11. במקור: "אחות לנו קטנה ושדים אין לה" (שיר השירים, ח', 5), וכאן: אחת במקום אחות.

1. תסמונת החסידה

דרך־המלך המקובלת באירופה להכרח להשיב לשאלת ילדים: "איך באים תינוקות לעולם?" הסיטה במשך דורות רבים את התשובה אל עולם החי והצומח. לא רק לחסידות המביאות ילדים, אלא גם "להדגמה" מעולמם של הפרחים, הפרפרים, הדבורים ובעלי החיים ההולכים על ארבע. בדרך זו ציפו, שהילדים בגילאים השונים "ילמדו" על עולמם של בני האדם, ויסיקו "קל וחומר" על הנעשה בין גבר לאישה. בספרי הלימוד השונים, לא היו בדרך כלל תמונות של אנשים עירומים, ואם כבר, הרי שהם היו מחוסרי אברי מין, או שאברי מינם היו מוסתרים. תמונות של הגוף האנושי, על כל אבריו, אפשר היה לראות רק במוזיאונים. גם באותם ספרים שנתנו, כביכול, תשובות על תהליך ההפריה וההזדווגות, לא נאמרו הדברים במפורש, ואפילו לא נרמזו. עברו עליהם בשתיקה, השמיטו אותם, ומשלב האהבה והקשר בין בני הזוג, תוך בניית הקן המשותף, הגיעו הספרים ישירות לתיאור הצאצאים: הביצים, הגוזלים ושאר הרכים הנולדים. גם ילדים שנולדו בכפר, בטבע, והיו עדים להזדווגות של בעלי־החיים ולהמלטות של הנקבות, לא תמיד קישרו בין מה שהיה חלק מעולמם, לבין מה "שעושים" בני האדם ובמיוחד הוריהם. אין צורך לומר, שבחברה היהודית המסורתית הפוריטנית, היו כל אלה "הס מלהזכיר". הצורך הדחוף לתת אינפורמציה, להסביר, להדריך ולחנך נולד, כאמור, בעיקר עם החינוך החילוני המעורב בארץ־ישראל, בראשית המאה ה־20.¹²

2. "אמא הגידי לי"

אחד הספרים המצויירים לילדים, שהופיע בתל־אביב בשנת תש"ד/1944 – שנות הרעה של מלחמת העולם השנייה – היה ספרה של הסופרת הצרפתייה ג'רמן מונטרה־שטראוס: 'אמא הגידי לי', בלויית ציוריה המרהיבים של הציירת אנדרה קרפלס, ובתרגום מצרפתית לעברית של שלומית פלאום. הספר יצא בהוצאת "רודין" (Rodin) וכלל 30 עמודים לא ממספרים, בגודל 22X30 ס"מ. "הממכר הראשי היה בידי הוצאת ראובן מס, ירושלים־תל־אביב", "הגלופות בצבעים: ז. צולשיין", והוא נדפס ב"דפוס קואופ' הפועל הצעיר" בע"מ, תל־אביב". כיום מצוי הספר הנדיר בבית הספרים הלאומי האוניברסיטאי בירושלים. עמודי הספר נחלקים לסירוגין בין ציורי צבע מרהיבים, לבין הטקסט המנוקד באותיות גדולות וברורות. על העטיפה: ילד־נער היושב לרגלי אמו, היא נוגעת בצווארו והוא – בידה, וכולו קשוב למוצא פיה. זהו גם הציור החותם את הספר.

ניכר שנעשה מאמץ מיוחד להוציא את הספר בהידור כ אותן שנות רעה. ספרים כאלה, במקור ובתרגום, שבהם שותפו מיטב הציירים ברמה טכנית גבוהה, לא היו נדירים מאד והצביעו על המדיניות הבלתי־כתובה, לעשות הכול כדי שהילדים בארץ ישראל יגדלו ללא פגע, באווירה תרבותית בריאה ונורמאלית.¹³

¹² במסגרת מצומצמת זו לא יידון כלל נושא זה.

¹³ חוקרי ספרות הילדים העברית בארץ ישראל, יוכלו לספק את הרשימות המדויקות של ספרי הילדים שהופיעו בארץ ישראל בשנים אלה בכלל, ובנושא "החינוך המיני" בפרט.

במרכזו של הספר שאלת סודות הבריאה: המשך קיום המינים השונים כיצד? השאלה הקבועה החוזרת ככותרת לכל פרק - "מאין באים?" - מוסבת בכל פעם לבעל חיים אחר; השאלה "מאין באים הפרפרים הנחמדים?" נמשכת אל: "והדגים הקטנים?"; "והאפרוחים הקטנים?"; "והחתלתולים הקטנים?"; ולבסוף - "והילדים הקטנים?". הפרקים הראשונים מתארים את הזחלים היוצאים מביצי הפרפר, את מחזור חייהם עד להפיכתם שוב "לפרפרים חמודים", ואת הדגיגים היוצאים מן הביצים ה"רבות-רבות" שהטילה "אמא-דגה"; מכאן קצרה הדרך לתיאור מפורט יותר של "אמא-תרנגולת". כעת אפשר להשוות בין ביצי הפרפר והדגה לבין ביצת התרנגולת, ובעיקר להעלות על נס את התנהגותה של "אמא-תרנגולת", שלא כמו "הפרפרה העוזבת את ביציה והולכת לה לשחק בשמש ולא כמו הדגה האדמה המשאירה אותן על קרקעית הברכה"¹⁴. "אמא-תרנגולת" דוגרת ומחממת את הביצים, וכשהאפרוחים בוקעים מהן היא ממשיכה לדאוג להם עד שיוכלו לדאוג לעצמם. דף מיוחד הוקדש ל"מתרחש בתוך הביצה", לשלבי התפתחות העובר, הנקרא כאן "נבט האפרוח", ולתהליכי בקיעתו מן הביצה. באופן דומה מתוארת "אמא-חתולה" ה"מלאה דאגה" לפני ההמלטה ואחריה. ההשוואה הנערכת הפעם היא בין הטלת הביצים לבין ההריון של אמא-חתולה, הנושאת את גוריה "בבטנה כדי שיהיה להם חם ונעים". גם היא דואגת לחתלתוליה עד שיוכלו לצוד בכוחות עצמם. הפרק האחרון הוא גולת-הכותרת של הספר. ראשיתו כבר לאחר הלידה, כשהתינוק שוכב ליד אמו בעריסתו, תוך הסבר בדיעבד, "כי תשעה חדשים נשאה בקרבה את ילדה הקטן". יופיו, בריאותו ורעונותו של התינוק "מוסברים" בכך: "שהרי לפני שנולד גדל מתחת ללב אמו". סיומו, בהצהרת אהבה של הילד לאמו ובהכרת התודה לה על ש"נשאת אותי מתחת ללבך, אחרי-כן האכלת אותי מחלבך ודאגת לכל צרכי". אבל בכך לא תם תפקידה של האם. כעת נשמע מעין מוסר השכל על ההדדיות הדרושה ביחסייהם: "ועכשו, אמא, עזרילי להיות בריא וחזק כדי שאוכל לגמל לך את כל הטובות שעשית עמי ואהיה ראוי לאהבתך הגדולה".

למותר לקבוע שזהו ספר "סטרילי" לגמרי, ואין בו תשובות של ממש לשאלה שנשאלה: "מאין באים?". אין בספר שום רמז לתהליכי הרבייה וההזדווגות, לא נזכרים בפרקיו זכרים, לא בין הפרפרים והדגים ולא בין התרנגולות והחתולים, ואין זכר לאב ולתפקידיו. הנקבה, האם לבדה, היא הבוראת חיים ונותנת חיים; היא היחידה הדואגת להמשך קיום המין. ככל שבעל החיים מפותח יותר, כך דאגת האם לצאצאיה רבה יותר, עד שיוכלו לעמוד ברשות עצמם. כל פרק כתוב כמעין דו-שיח בין הילד השואל לבין אמו המשיבה לו, ומגלה לו, כביכול, את "סודות החיים". האם היא מקור החיים ומקור האינפורמציה כאחד. הילד הוא השואל, והתשובות ניתנות לו בלשון זכר: "אתה רואה". אין כל התייחסות לעובדה שאולי גם ילדה מתעניינת ומעוניינת בנושאים אלה.

לספר נועד תפקיד אינפורמטיבי מובהק. הושקע בו מאמץ רב, הניכר גם בציורים ובהסברים המלווים אותם. תפקידו היה לתת לילדים מושג על ההתפתחות של המינים השונים של בעלי החיים; להקנות להם ידע על מחזור החי בטבע; ולהביא לתשומת לבם את הדאגה של האם לצאצאיה. אבל תפקיד אינפורמטיבי

14 עמודי הספר אינם ממוספרים, ולכן הציטוטים מתוכו לא ילוו בהפניות.

זה הושג, כמובן, באופן חלקי בלבד; כמעט שאפשר לומר שהעיקר חסר בו. רק ילדים בגיל רך מאד, ובאותן שנים, יכולים היו להסתפק בו. כבר אז, לא יכול היה ספר כזה לספק את סקרנותם של ילדים גדולים יותר ולענות על תהיותיהם בכל הקשור למין, לתפקיד הזכר, ולשאלה "איך באים ילדים לעולם".¹⁵ בעשורים האחרונים, שבהם חשופים ילדים לכל אמצעי התקשורת, הוא נראה תם ותמים ואף מגוחך. דווקא בשל כך יש בו כדי להעיד על הדרך הארוכה שעברה ספרות הילדים מתיאורים תמימים, "מתוקים", רומנטיים, מכסים ומסתירים, לספרות המנסה לענות בצורה ישירה, חושפנית ו"מדעית", על השאלות המסקרנות והמרגשות את הילדים בכל הקשור למין. כמעט שאי אפשר כיום לקרוא את הצהרת האהבה הישירה של הילד לאמו כפשוטה, אלא בטון אירוני ואף ציני. מה גם שהילד המצוייר על העטיפה ובעמוד האחרון של הספר, הכורע ברך לפני אמו, אינו רך בשנים, אלא ילד מגודל כבן שבע-שמונה.¹⁶ היום יש לספר בעיקר ערך היסטורי (לא רק בשל נדירותו), בכך שהוא מדגים את השינוי הגדול שחל מתקופה לתקופה בכלל, ואת הדרך שבה יש לענות, באמצעות הספרות, על שאלות הילדים בנושא המין בפרט.

ח. העושות במלאכה – מתרגמת הספר

לצערי, לא הצלחתי למצוא פרטים על המחברת, הסופרת הצרפתיה ג'רמן מונטרה-שטראוס, וגם לא על הציירת אנדרה קרפלס. גם הוצאת "רודין" שקעה בתהום הנשייה ואבדו עקבותיה.¹⁶ גורלה של המתרגמת, שלומית פרידה פלאום, היה יכול להיות דומה לולי סקרנותי שהתעוררה להתחקות אחר עקבותיה, תחילה בעקבות קשריה עם הסופר יוסף חיים ברנר, בירושלים (בשנים 1911-1914), ועד מהרה בזכות עצמה.¹⁷ מחקרי הבלשי שנמשך שנים אחדות, הביא בסופו של דבר לפרסום ביוגרפיה על חייה המרתקים והבלתי שגרתיים של המתרגמת: 'נוסעת אלמנטית - שלומית פלאום: חיים ויצירה', שהופיע בשנת 2005 בהוצאת כרמל. במסגרת זו יובאו בעיקר אותם פרטי ביוגרפיה הקשורים לעבודתה כגוננת בשדה החינוך בארץ ישראל.

שלומית פרידה פלאום נולדה בעיר קובנה שבליטא בפורים תרנ"ג (18.3.1893), עלתה לארץ בתחילת תרע"ב (אוקטובר 1911) ונפטרה בירושלים בו' בטבת תשכ"ג (2.1.1963). בת 70 הייתה במותה. בשנים 1909-1911 למדה שלומית פלאום בסמינר לגוננות בפרנקפורט ולימדה במוסדות חינוך בעיר זו. בת שמונה-עשרה עלתה לארץ ישראל, לפי הזמנת חברה "עזרה", וניהלה גן ילדים בעיר העתיקה בירושלים. פלאום וחברותיה הגוננות, הכניסו שיטות חינוך מודרניות לגני הילדים בארץ, לפי משנתם של פסטאלוצי-פרבל ומונטסורי, כשהן מלמדות "עברית בעברית". על רקע זה השתתפה פלאום בשנת תרע"ג (1913) ב"מלחמת השפות" שהתנהלה בארץ ישראל, כנגד ההוראה בשפה הגרמנית במוסדות החינוך בארץ, כפי שדרשה חברת "עזרה". לאחר מלחמת העולם הראשונה, היא ניהלה בדמשק שני גני ילדים וסייעה בארגון בית היתומים בעיר זו. החל משנת תרע"ט (1919) החלו מסעותיה ברחבי העולם. מסעות אלה, שנקטעו על ידי

15. גם נושא נכבד זה חורג ממסגרת מצומצמת זו.

16. הקוראים מוזמנים להמציא לי פרטים על נעלמים אלה.

17. זיכרונותיה על ברנר, תחת הכותרת: "ברנר דואג לי כאח", כונסו אצל כפכפי וברנר תשנ"א, עמ' 116 - 117. ראו במקור: פלאום תרצ"ה.

גיחות קצרות לארץ ישראל, נפסקו בשנת תרצ"ד (1934), לאחר שהותקפה בברלין שלאחר עליית היטלר לשלטון, נפצעה בגופה ובנפשה ומיירה לחזור לארץ ישראל. מסעותיה התחדשו שוב (מקסיקו, דרום-אפריקה, ארה"ב) ונפסקו ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה (1939). במסעותיה ברחבי העולם, הוסיפה פלאום והשתלמה בתחום החינוך, אצל מריה מונטסורי באיטליה ובאוניברסיטת קולומביה בניו-יורק. כמו כן ביקרה במוסדות חינוכיים שונים בצרפת, באנגליה, בשוויצריה ובצ'כוסלובקיה. היא נפגשה עם כל ה"מי ומי" ברחבי העולם, ביניהם פילוסופים, מחנכים, סופרים, אמנים ומדינאים, נשים כגברים.

גולת הכותרת של מסעות שלומית פלאום הייתה שהותה **בהודו** בשנים תרפ"ב-תרפ"ד (1922-1924), "ארץ-לא-נודעת" באותן שנים, שנעשתה לה "מולדת שנייה". היא התיידדה עם המשורר **רבינדרא-נת טאגור**, שעבדה במחיצתו באשראם שלו, למדה ולימדה שם. לפי בקשתו, נפגשה עמו באירופה כמה פעמים וחליפת המכתבים ביניהם נמשכה עד יום מותו. בשנים תרפ"ה-תרפ"ח (1925-1928) ניהלה פלאום בתל-אביב גן ילדים פרטי, עצמאי, המבוסס על שיטות החינוך המודרני האירופאי והאמריקני, תוך שילוב משנתו החינוכית של רבינדרא-נת טאגור. היה זה "גן-ילדים פתוח", מעין "מעבדה" כהגדרתה, "שבה נפגשו המורים יחד עם התלמידים הקטנים עם צרכים, בעיות ועניינים שונים, ושמוחו יחד בפתרם איזה פתרון מוצלח, בגלותם אינו תגלית ובבצעם איזה מעשה קשה. ההרגשה החברתית היתה חזקה כביה"ס" (פלאום תרצ"ה, עמ' 261; גוברין תשס"ה, עמ' 200-201). יתכן שאפשר לראות בגן ילדים זה את המבשר של מודל "בית הספר הפתוח", שכן פלאום הנהיגה בו שיטות לימוד חדשניות ונועזות, שהקדימו את זמנן. בגן זה למדו מקצועות מגוונים, בהם תיאטרון, מלאכת יד, ציור והבעה, לצד חינוך חברתי והקניית אהבת הארץ באמצעות מקצועות הלימוד השונים. ניסיון חינוכי נועז זה, שהקדים את זמנו, לא האריך ימים ולא השאיר עקבות על מפת החינוך בארץ ישראל (שם, עמ' 202-203).

שלומית פלאום השאירה אחריה אוטוביוגרפיה שהיא גם ספר-מסע: '**בת ישראל נודדת**' (1935), חזיון נדיר ואולי יחיד במינו בעברית, וביוגרפיה של **רבינדרא-נת טאגור** (1946). בכל מקום בו שהתה ראתה את עצמה כאישה יהודיה מארץ ישראל. בד בבד הייתה רגישה לסבל האדם באשר הוא ולקיפוחם של נשים וילדים במיוחד, שנלחמה על זכויותיהם. בארץ ישראל ולאחר מכן במדינת ישראל לא מצאה את מקומה. היא לא הצליחה להגשים את תכניותיה בתחום החינוך ונדחקה לשולי החברה. סיפוריה על הודו ועל פגישותיה עם גדולי-עולם התקבלו בתמיהה ובזלזול ובגדיה יוצאי הדופן הוציאו לה שם של דמות אכזונית ותמהונית. שנותיה האחרונות היו רבות סבל, חולי ומחסור. האישה שהקדימה את זמנה ונשכחה עוד בחייה הייתה מלכה בצאתה וקבצנית בכיתה.

כיצד וממי קבלה שלומית פלאום את עבודת התרגום לספר 'אמא, הגידי לי?' שאלה זו נותרה עלומה. האם בחרה לתרגם את הספר או שהייתה זו דרך מכובדת של אחד מידידיה לסייע בפרנסתה, בשנים הקשות של מלחמת העולם השנייה? היא אמנם ידעה צרפתית אך סגנונה העברי לא היה מופתי, אם לנקוט לשון המעטה. אין ספק שהיה צורך לערוך את תרגומה עריכה נמרצת. בתרגומה, הקולח בדרך כלל, שיתפה את הקורא הצעיר שלה, בקשיי המינוח העברי, בשעה שלא מצאה תחליף נאות למילה הלועזית. כשתארה את הפקעת שטווה הזחל בתהליך ההתגלמות שלו, השאירה את המילה הלועזית: "קוקל", ופנתה אל קוראה בסוגריים: "(שם מצחיק, לא כן?)".

מכיוון שחסרים פרטים על הנסיבות שהביאו אותה לתרגום ספר זה, קשה גם לעמוד על הקשר בינו לבין משנתה החינוכית. בה בשעה יש לשער, שעל אף קשיי הפרנסה, לא היתה מקבלת על עצמה לתרגם ספר לילדים שלא עלה בקנה אחד עם השקפותיה החינוכיות.

ט. ההתקבלות – "הוא לא מעניין"

שני ספריה של שלומית פלאום, מרתקים ככל שהיו, לא זכו, עד כמה שידיעתי מגעת, לכל תגובה. ההתעלמות הייתה מנת חלקם. לא מפתיע, אפוא, שגורל דומה נועד גם לספר הילדים שתרגמה, במיוחד מכיוון שספרי ילדים בכלל לא זכו במשך שנים רבות לביקורת שוטפת בעיתונות ובכתבי העת. אף על פי כן נותרה בידינו עדות נדירה – אם כי "ספרותית" – להתקבלותו של ספר ילדים זה. זוהי עדותו של אחד הילדים "הספרותיים" שקבלו את הספר מידי שלומית פלאום עצמה.

שלומית פלאום הייתה בת־דודה של אמו של הסופר יהושע קנז, והוא זכר את דמותה ואת ביקוריה אצלם בשנות הארבעים והחמישים.¹⁸ תמרה, אחת הגיבורות בסיפורו "נוף עם שלושה עצים", היא בת־דמותה של שלומית פלאום; הילד בסיפור הוא בן־דמותו של המחבר, ופחות או יותר גם בן־גילו, עם כל השינויים המתחייבים מ"העברה" של דמות מן המציאות לדמות ספרותית.¹⁹

הספר, שקיבל הילד מידי "דודניתה" של אמו, הוא אחד האמצעים שבעזרתו מתבטאת התבגרותו בסיפור. בראשית הסיפור הספר מתאים לגילו אבל אינו מעניין אותו, ואין הוא קורא בו. בסופו של הסיפור אומרת אפילו אמו ל"דודניתה", שהילד כבר גדול, ואילו הספר מתאים לקטנים. ייתכן, כמובן, שבמציאות אהב "הילד" את הספר ורק בן־דמותו הספרותי אינו מתעניין בו. זאת בהמשך לאותו יחס של "התאכזרות קרה ומרוחקת" שבו תאר גם את דמותה של תמרה "הדודנית" בסיפור.²⁰ תהיה הערכתו של הילד לספר אשר תהיה, יש לשער שעצם החוויה של קבלתו מידי המחברת הייתה עזה, והשאירה את רישומה בזיכרונו; לכן נעשתה לימים לאחד מחומרי הגלם של הסיפור.

ראשיתו של הסיפור בחופשת החנוכה, בביקורה של תמרה "הדודנית" מירושלים אצל בקי אמו של הילד. השיחה הפותחת נסבה על הכינים, או על "ביצי הכינים" כפי שמתעקשת האם לומר, בשערותיו של הילד. בשאלותיה של תמרה מהדהדות שאלות הספר 'אמא, הגידי לי': "ואיך הביצים האלה הגיעו לשערות שלו?" אומרת תמרה "מי הביא אותן שם?" (קנז תשס"ב, עמ' 206). הילד מתאר את קולה והליכותיה: "ולא בנעימת התנצחות היא שואלת זאת, אלא בקול רך, כגונת המספרת סיפור לפעוטות, כמעט באהבה, אולי מתוך הערצת האמהות (היא עצמה לא ילדה ולא נישאה לאיש), כי כל בעלי־החיים שביקום אהובים עליה, גם הזעירים והמאוסים שבהם." (שם, שם).

ההמשך מספר, אמנם בלשון רבים, על הספר: "אהבה זו ממלאת גם את ספרי הילדים שהיא כותבת ואף מעטרת בציוריה, בדרך כלל פרחים עתירי עלים, פרפרים ודבורים". במציאות, תרגמה שלומית פלאום

18. פרט זה נודע לי לאחר הופעת ספרי עליה, ואני מודה לאבנר הולצמן, שהביאו לידיעתי.

19. יהושע קנז נולד בפתח תקווה בשנת תרצ"ז/1937. עובדות אלה תואמות בערך את גילו של הילד בן־דמותו שבספר שהיה כבן שבע בראשית הסיפור.

20. במילים אלה הנדיר גרשון שקד את יחסו של יהושע קנז לגיבוריו. ראו הנ"ל, 'הסיפורת העברית', כרך ה', (1988), עמ' 273.

רק ספר ילדים אחד, ולא ציירה אותו, אבל, ציוריה שולבו בשני ספריה האחרים למבוגרים. הילד ממשיך בעדותו על ספרה זה: "בביקוריה היא מביאה תמיד אחד מספריה מתנה 'ילד שלכם' (שאת שמו אינה מצליחה לזכור)" (שם, שם). אלא שהילד מעדיף להתבונן בה מאשר לקרוא את הספר שקיבל ממנה, ודוחה את קריאתו: "היא חשה שהילד מתבונן בה, זוקפת את עיניה מעל לספר ומביטה בו. 'כבר קראת את הספר שהבאתי לך?' 'אני קורא אותו במיטה, לפני השינה'" (שם, עמ' 208). תמרה חשה שאין לבו של הילד הולך אחר הקריאה בספרה והיא מפתה אותו במתנות ו"משחדת" אותו, כדי שיקרא בו בכל זאת: "הפעם הבטיחה תמרה לילד כי לאחר שיגמור לקרוא את ספרה, שהביאה לו במתנה, תקרא באזניו עוד אחד מסיפוריו של טאגור" (שם, עמ' 208-209).

הספר נזכר שוב בשיחה שבין האם, בקי, לתמרה, הרוצה "לקנות איזה דבר טוב לילד שלכם", כיוון שהיא מרגישה שספרה שהעניקה לו אינו מוצאת חן בעיניו ואינו בגדר מתנה של ממש. על כך מגיבה האם: "אבל את לא צריכה לקנות שום דבר. יש לו הכול. והבאת לו ספר שלך, זאת המתנה הכי יפה" (שם, עמ' 218). בהמשך מוכיחה האם את הילד על כך שהוא מבקר יותר מדי אצל השכנים ואומרת: "לא יותר טוב לקרוא ספר? עד היום לא גמרת את הספר של תמרה"; תשובתו של הילד ישירה: "הוא לא מעניין". על כך מגיבה האם: "אבל הוא כל-כך קצר. וכשניסע לירושלים היא תשאל אותך על הספר, מה תגיד לה?" (שם, עמ' 242). בביקור בירושלים, בחופשת הפסח, "לא שכח הילד את מצוות אמו להודות לה שוב על ספרה היפה שהביאה לו, ולשקר ולומר לה כי קרא אותו ונהנה ממנו הנאה מרובה" (שם, עמ' 250). ספרה של תמרה נזכר שוב כשהילד מבקר בדירתה של זהבה, חברתה של תמרה, ורואה: "אהילי המנורות העשויים כתחרה של נחושת ואורן מטיל על התקרה צורות של פרחים ועלים וטווסים וציפורים מצויצות, הדומים לציורים בספריה של תמרה" (שם, עמ' 252).

כאמור, הילד בסיפור דוחה את הספר ונאלץ לשקר בגללו. במקום ללמוד את "סודות החיים" מספרה המצוייר של תמרה, לומד הילד "עובדות חיים" אחרות: עליו לשקר לה כדי לשמח אותה, כדי לשמור על היחסים הטובים בין בני המשפחה וכדי שתעריך אותו ותמשיך להרעיף עליו מתנות ולספר לו סיפורים. לעומת השקר שהוא אומר לתמרה, הוא אומר באומץ לאביו ולסובבים אותו את האמת על הכותל: "אני לא סובל את המקום הזה" (שם, עמ' 256). כך התבגר הילד בירושלים, בין השקר שאולץ לומר לבין האמת שהעז לומר.

לאחר המלחמה, כששבה המשפחה "למושבה" (היא פתח-תקווה), "באה תמרה לבקרו. שוב הביאה 'ילד שלכם' ספר חדש מפרי עטה, מודפס באותיות גדולות ומנוקדות עם עיטורי פרחים ודבורים ופרפרים. אמו הודתה לה והביאה לתשומת לבה: 'הוא כבר ילד גדול'. ותמרה אמרה, 'זה מתאים גם לגדולים'" (שם, עמ' 273). התבגרותו באה לידי ביטוי בכך, שהפעם לא רק שלא קרא את ספרה של תמרה, הוא גם לא הקשיב כבעבר "לקריאתה האיטית בקול נרגש וחרישי" מתוך סיפורו של טאגור. במקום זאת "הירהר בזוג האוהבים החבוי בסתר השיחים ובסודם האפל" בתוך התמונה של רמברנדט, שצייר-העתיק החייל הבריטי והעניק במתנה לאמו. התעניינותו ממחישה כי לבו נמשך אל "הדבר האמיתי", זוג האוהבים שצויר בתמונה, ולא אל הספר הסטרילי, שהתיימר להביא הסבר ל"סודות החיים" אבל למעשה עבר בשתיקה על מה שבאמת עניין את הילד: "סודם האפל" של "זוג האוהבים" (שם, עמ' 276).

ביבליוגרפיה

- אופק, אוריאל, תשמ"ו/1985. **לקסיקון אופק לספרות ילדים**. תל־אביב: הוצאת זמורה־ביתן.
 ברנר, יוסף חיים, תשכ"ד. "מהתחלה". **כל כתבי ברנר** כרך א'. תל־אביב: הוצאת דביר והקיבוץ המאוחד, עמ' 465-486.
 ברנר, יוסף חיים, תשכ"ז/1967. **כל כתבי ברנר**. כרך ג'. תל־אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד [בכרך זה כלולים מכתבי ברנר].
 ברנר, יוסף חיים, תשמ"ה. **כל כתבי ברנר**. [חמ"ד]: הוצאת הקיבוץ המאוחד וספריית פועלים.
 גוברין, נורית, תשס"ה/2005. **נוסעת אלמונית – שלומית פלאום: חיים ויצירה**. ירושלים: הוצאת כרמל.
 גולן, שמואל, תשכ"א/1961. "חינוך מיני". **אנציקלופדיה חינוכית**. כרך א': "יסודות החינוך". ירושלים: הוצאת משרד החינוך והתרבות ומוסד ביאליק.
 הרמתי, שלמה, תשנ"ח/1998. "החוברת שהוחרמה". **עת־מול. עתון לתולדות ארץ ישראל ועם ישראל**. בעריכת שלמה שבא. כרך כ"ג. גל' 6, אלול/ספטמבר. עמ' 9-10.
 זוטא, חיים, אריה (ליב), תרס"ט. **הזרע למינהו!**. ירושלים: דפוס עזריאל.
 כפכפי, יצחק וברנר, אורי (עורכים), תשנ"א/1991. **עוד זכרונות על ברנר**. תל־אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
 מונטרה־שטראוס, ג'רמן, תש"ד. **אמא הגידי לי...** מצרפתית: שלומית פלאום. ציורים: אנדרה קרפלס. תל־אביב: הוצאת רודין.
 פלאום, פרידה שלומית, תרצ"ה/1935. **בת ישראל נודדת. זכרונות, מסעות, פגישות**. ירושלים: הוצאת בית מסחר ספרים "ל. מאיר". [בספר שולבו ציורים של המחברת].
 פלאום, פרידה שלומית (מתרגמת). ראו: מונטרה־שטראוס, ג'רמן.
 פלאום, פרידה שלומית, תש"ו/1946. **רבינדרא־נת טאנור. המשורר, הפילוסוף, הסופר, המחנך, הקומפוזיטור, הצייר, המרצה והנוסע**. בצירוף תרגומים מבנגלית, סנסקריט ואנגלית וציורים מאת המחברת. ירושלים: הוצאת "שנטי".
 קנו, יהושע, תשס"ב/2002. "נוף עם שלושה עצים". **נוף עם שלושה עצים**. תל־אביב: הוצאת עם עובד, עמ' 205-279.
 קרסל, ג', 1965, 1967. **לקסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים**. מרחביה: הוצאת ספריית פועלים [שני כרכים].
 שקד, גרשון, 1998. **הסיפורת העברית 1880-1980**. כרך ה': "בהרכב אשנבים בכניסות צדדיות". תל־אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד וכתר.